

Bibliografía

PÉREZ, G., ALONSO, N., IBORRA, M^a P. (2007). Agricultura y ganadería protohistóricas en la Península Ibérica: modelos de gestión. A: Rodríguez, A. i Pavón, I. (eds.). *Arqueología de la tierra. Paisajes rurales de la protohistoria peninsular*. Universidad de Extremadura. Cáceres: 327-372.

VALENZUELA, S. (2005). *Ofrenes animals al jaciment ibèric d'Alorda Park (s. VI-III aC)*. DEA, Universitat de Barcelona.

VALENZUELA, S., POITEVIN, F., CORNETTE, R., BOURNERY, A., NADAL, J., VIGNE, J.-D. (2009). Evolving ecosystems: ecological data from an Iron Age small mammal accumulation at Alorda Park (Catalonia, Spain). *Journal of Archaeological Science*, Volume 36, Issue 6, June 2009: 1248-1255.

Nelis-Clement, Jocelyne y Roddaz, Jean-Michel (eds.) (2008). *Le Cirque Romain et son Image (19-21 octubre 2006)*. *Memories Ausonius*, 20. Bordeaux: Ausonius Editions. 584 pàgs. figs. b.n y color. ISBN: 978-2-35613-001-3.

Sabemos que los circos romanos eran edificios destinados a las carreras de carros y que su modelo edilicio, definido por el famosísimo *Circus Maximus* de la ciudad de Roma, estaba siempre formado por una pista alargada de 500-600 m de longitud por 70-90 m de anchura con dos laterales de trazado rectilíneo unidos por una cabecera semicircular en uno de los extremos. En el extremo opuesto se situaba una estructura curvilínea destinada a las doce *carceres* o cuadras de salida junto a la tribuna central dedicada al organizador del espectáculo. En la mitad de la pista se emplazaba una larga y ancha barrera (aprox. 300 m de longitud y 7-9 m de anchura) formada por una serie de estanques de agua alternados con obeliscos, edículos, altares, estatuas, torres y los famosos marcadores de vueltas con siete delfines. Esta gran barrera de estanques, denominada *euripus* o *spina*, estaba flanqueada en sus extremos por las dos *metae*, dos plataformas curvilíneas remontadas cada una por tres altos conos de señalización que facilitaban a los conductores la visualización de los peligrosos puntos de giro, donde se producían choques y caídas de gran dramatismo.

Agrupados en cuatro escuderías o *factiones* indicadas por los colores blanco, rojo, verde y azul, grupos de cuatro, ocho o doce carros (es decir con uno, dos o tres carros por cada color) competían en dar siete vueltas a la barrera central formalizando así una carrera (*certamen* o *missus*) seguida por los espectadores a través de los descensos paulatinos de los siete huecos y siete delfines que indicaban el inicio y final de cada uno de los giros. Estas carreras, ligadas con los días de festejos públicos, llegarían a ocupar una parte destacadísima del calendario romano que en el siglo IV alcanzaba 175 días de *ludi* continuos incluyendo 64 días con carreras de circo. Unas cifras

impresionantes que describen una Roma volcada en los juegos de forma casi permanente.

En 1986 el libro de J. H. Humphrey *Roman circuses. Arenas for chariots racing* significó un punto de referencia fundamental en los estudios sobre los circos romanos. Investigador de los circos de Cartago y *Leptis Magna*, Humphrey planteó un estudio global sobre los espectáculos circenses a partir de un vasto estado de la cuestión que se iniciaba con el Circo Máximo como edificio fundamental pero que se extendía a todos los circos conocidos en el mundo romano. En años posteriores, una segunda obra imprescindible ha sido el estudio de detalle dedicado al Circo de Magencio dirigido por G. Ioppolo y G. Pisani Sartorio. *La villa di Massenzio sulla via Appia. Il Circo*, I Monumenti Romani, IX, Istituto Nazionale di Studi Romani, Roma: Ed. Colombo. 1999.

Bajo la dirección de J. Nelis-Clement, y J.-M. Roddaz, editores de esta reunión, el Institut Ausonius de Burdeos ha desarrollado desde 1997 una línea de investigación relacionada con el circo romano, con ensayos de realidad virtual destinados a la restitución en tres dimensiones del Circo Máximo tanto a partir de sus restos arquitectónicos como de los numerosos motivos iconográficos que sobre mosaicos, relieves y sarcófagos representan su aspecto, monumentos y carreras. Una última etapa se destinó entre los años 2002 y 2006 al estudio de la sociedad de los juegos: organización, protagonistas, recepción social y referentes políticos, religiosos e ideológicos. La reunión de Burdeos ha venido pues a servir de reflexión conjunta sobre la problemática circense desde un punto de vista pluridisciplinar y con una amplia participación.

Las 29 ponencias recogidas en el volumen se estructuran en tres apartados: Modelo Arqueológico del Circo; Los Espectáculos y su recepción; Circo e Ideología. Se examina en primer lugar el modelo arquitectónico del Circo a partir de nuevos estudios sobre diferentes aspectos del Circo Máximo (Ciancio Rosetto, Buonfiglio, Pisani Sartorio, Golvin), un repaso a los circos provinciales de Africa (Maurin, Gahddab), Egipto (Deckar), Oriente (Dodge, Golvin), Hispania (Nogales), Galia (Sintes) y Britannia (Crummy). Continúa con un anexo metodológico con dos ponencias dedicadas a la realidad virtual aplicada al estudio de las carreras en el *Circus Maximus* (Vergnieux) y la metodología del trabajo virtual con las fuentes iconográficas circenses (Golvin). El apartado dedicado a los espectáculos cuenta con trabajos destinados al desarrollo de las carreras (Fauquet); la importancia simbólica del gesto de soltar el gran pañuelo como señal de partida (*mittere mapam*) convertido en modelo iconográfico del poder (Marchet), los banquetes y sacrificios unidos a los grandes juegos públicos de Roma (Hugoniot) o la excepcional decoración severiana del *euripus* del Circo Máximo convertido en un gigantesco navío (Bajard). El tercero de los apartados reúne trabajos sobre las representaciones de las carreras del Circo Máximo sobre mosaicos y monedas (Bergmann), las imágenes escultóricas de los cocheros vencedores (Bell), mangos de cuchillos, placas y fibulas decoradas con temas circenses (Landes), una referencia literaria a la *Astronomica*

de Manilius relacionada con la constelació del cocher (Thuillier) y una fantàstica aproximació a la realitat sonora de las carreras de carros a partir de las fuentes escritas: anuncios de los heraldos, sonido de las trompetas y bocinas, gritos, bramidos y aclamaciones de las multitudes (Nelis-Clement). Concluye el volumen con seis estudios dedicados a la ideología circense: papel de la mujer (Polverini), legislación de Augusto (Horsmann), asociación entre circo y palacio (Royo), la carrera de carros de las *Georgicae* de Virgilio (Nelis), la importancia del culto solar en la organización espacial del Circo Máximo (Barchiesi) y una meta del circo de Olimpia en colección anticuarial inglesa (Chamay).

Queremos destacar, entre todas estas aportaciones esenciales, la dedicada por T. Nogales a los circos romanos de Hispania a partir de los edificios circenses excavados en Mérida, Tarragona, Sagunto, Valencia, Toledo, *Segobriga*, Calahorra, Córdoba, Carmona, Lisboa, *Mirobriga*, Eborac y las evidencias epigráficas de celebración de carreras de carros en otras ciudades.

Joaquim Ruiz de Arbulo

Universitat de Lleida
jruiz@historia.udl.cat

Dedet, Bernard. *Les enfants dans la société protohistorique. L'exemple du sud de la France*, Collection de l'École Française de Rome, 396. Roma. 2008. 400 pàgs. + 195 figs. ISBN-978-2-7283-0812-5.

Obrir un llibre i començar a treballar-hi és realment una de les coses que més s'agraeix i, curiosament, més costa de trobar. Així és el llibre que aquí es comenta. Un treball madur, fonamentat sobre una base empírica enorme i organitzat d'una manera extremadament lògica i ben argumentada. A més, apareix en un moment de manifesta preocupació cap al tema dels enterraments infantils durant l'antiguitat com queda manifest en les nombroses publicacions aparegudes recentment com els articles de S. Houby-Nielsen sobre la necròpolis del Kerameikos (2005, evolució del treball del 1995) o els de T. Chapa sobre la infància en les necròpolis ibèriques (2000-2001 i 2003), les monografies sobre mortalitat, culte i sepultures infantils com la de la necròpolis d'Spina (Muggia 2004), el tractament com a herois d'infants amb un component literari i religiós (Pache 2004) o la de premadurs en una petita necròpolis imperial romana (Berti 2006), també els llibres coordinats per F. Gusi, S. Muriel i C. Olària (2008) o K. Backarov (2008), aquest últim com a actes d'un congrés al qual pot afegir-se alguna taula rodona dins del projecte *L'Enfant et la mort dans l'Antiquité* (informació del projecte a <<http://sites.univ-provence.fr/ccj/spip.php?article263>>) la primera sessió de la qual se celebrarà entre el 28 i el 30 de maig de 2008 a l'École Française d'Athènes.

El treball que ens ocupa es presenta com una obra cuidada en la qual els detalls formals són continus i on el text s'estructura de manera completa, sense repeticions ni dades de sobres, tot i el volum ingent

de tombes analitzades (225 sepultures infantils en necròpolis i 112 en hàbitat!). Les figures, les taules i els gràfics compleixen completament la seva tasca tot acompanyant el text i simplificant la comprensió i la recerca. Tot segueix una estratègia ben planificada que es reflecteix en les continuades crides a l'índex o capítols concrets que dirigeixen el lector cap endavant i enrere per desenvolupar temes, fet que redueix i ordena de manera brillant el text evitant les pesades repeticions d'arguments que acaben disgregant la informació i les energies de qui llegeix. D'altra banda, el treball juga amb una prudència extrema que es manifesta amb la redacció de totes les preguntes que li sorgeixen a l'autor: aportant-hi, en funció dels casos, la seva resposta (punt 3.1.1) o no al llarg del text (punt 3.1.20), fet que podria fer dubtar de si es tracta de preguntes retòriques o d'una absoluta profunditat en les reflexions. Però sembla clar que és la profunditat de la recerca el que provoca aquest bombardeig de qüestions i dubtes que resulten d'un estudi d'aquesta magnitud (tot i la quantitat de dades!).

El treball és una revisió conjunta de la totalitat de dades antropològiques referents al registre funerari protohistòric de la qual se selecciona una complexa franja d'edat, la infantil. I qualifico aquesta franja de complexa davant la divisió que l'autor en fa (4 divisions d'edat per a les necròpolis i quatre més per als hàbitats). Les categories analitzades al llibre, en canvi, s'han efectuat de manera més genèrica en grups menys detallats: prematurs i nonats a terme; primer any; infants joves; infants grans. En qualsevol cas, el número de camps que s'han considerat ofereixen una visió extremadament detallada d'aquest grup, fonamental de tota societat. Possiblement és aquest el grup que millor pot ser analitzat en detall ja que, com explica l'autor en un excel·lent intent de sincretisme (pp. 28-29), és durant aquesta etapa quan més i més significatius són els canvis morfològics.

L'organització del treball segueix una estructura senzilla i fàcil de seguir, en la qual la introducció s'allarga fins al punt 1.6 del capítol 2. En aquesta exposició dels objectius del treball, de la metodologia i de la nomenclatura a seguir, s'observa una sensibilitat especial per a la claredat dels termes (la definició) i per exemplificar cadascuna de les idees que seguiran. Especialment rellevant és l'aplicació del terme "préjennérien" per a l'estudi i comparació de societats arcaïques i altres de modernes. Aquest adjectiu es forma a partir del nom d'E. Jenner, amb qui va començar l'era de la vacunació (p. 9, n. 1). La llarga durada d'aquest període "préjennérien" permet, en capítols posteriors, il·lustrar i corregir dinàmiques de mortalitat infantil obtingudes a partir de les dades arqueològiques (fins i tot amb registres i documentació del mateix territori del sud de França però 2000 anys després, p. 11).

És a partir del punt 2 del capítol 2 que realment que es pot considerar que s'inicia el treball analític. Es tracta d'una exposició descriptiva de la totalitat de jaciments i tombes analitzades, distingint, en les corresponents conclusions parcials, entre un gran número de matisos (pp. 76-77) que permeten veure, entre d'altres: la distribució diferencial de nonats i nounats (de fins a 6 mesos), principalment en hàbi-